

VIRTUS

22 | 2015

Renske Koster

De invloed van esthetische ontwikkelingen op de reisbeleving

De waardering van Engelse en Duitse adellijke residenties door Nederlandse reizigers in de achttiende eeuw^{*}

63

De reisbeleving van reizigers in een bepaalde periode wordt mede beïnvloed door de op dat moment heersende smaak. In de achttiende eeuw behoorde de definitie van smaak tot een geliefd discussieonderwerp onder connaisseurs.¹ Door de esthetische discussies die gevoerd werden en de diverse (vertaalde) publicaties die hierover verschenen, was de Europese elite vroeg op de hoogte van de verschillende ontwikkelingen omtrent smaak en stijl. Paleizen, kastelen en *stately homes* met bijbehorende tuinen en parken werden aangelegd of gerenoveerd volgens de nieuwste inzichten. Zowel door eigenaren als bezoekers werden ze beschouwd als ‘repositories of fashionable taste in art or architecture or furnishing’.² Vanaf het midden van de achttiende eeuw veranderden de ideeën met betrekking tot esthetica ingrijpend. De esthetische concepten van het sublieme en het pittoreske deden achtereenvolgens hun intrede, deels ten koste van het gangbare concept van het schone. De introductie van deze concepten had grote invloed op de kunst en de inrichting van het cultuurlandschap.³

* Dit artikel is gebaseerd op onderzoeksresultaten van mijn masterscriptie: ‘Esthetiek op reis. De esthetische beleving van Nederlanders tijdens reizen in Engeland en Duitsland (1683-1855)’ (Universiteit van Amsterdam, 2015). Mijn dank gaat uit naar dr. Hanneke Ronnes en prof. dr. Erik de Jong voor hun begeleiding en adviezen.

1 W. Krul, ‘Inleiding’, in: E. Burke, *Een filosofisch onderzoek naar de oorsprong van onze denkbeelden over het sublieme en het schone*, vert. W. Krul (Groningen, 2004) 14-15, 21.

2 P. Mandler, *The fall and rise of the stately home* (New Haven, 1997) 7.

3 A. Heumakers, *De esthetische revolutie. Hoe Verlichting en Romantiek de kunst uitvonden* (Amsterdam, 2015) 21-22.

Nederlanders waren in de achttiende en de negentiende eeuw op de hoogte van de heersende opvattingen over smaak en esthetica en de neerslag hiervan is zichtbaar in het Nederlandse cultuurlandschap. Over de vraag vanaf wanneer Nederlanders de nieuwe esthetische concepten begonnen op te merken en te waarderen in het cultuurlandschap, is echter nog weinig onderzoek gedaan. Aangezien de esthetische ontwikkelingen op grotere schaal met name in het buitenland – in landen als Engeland, Frankrijk en Duitsland – zichtbaar werden, kwam een groot aantal Nederlanders tijdens buitenlandse reizen voor het eerst in aanraking met de uitwerking van de esthetische concepten. De theorieën die zij in verschillende publicaties thuis onder ogen hadden gekregen, waren in het buitenland al toegepast in de praktijk. De vraag die in dit onderzoek centraal staat is: in hoeverre beïnvloedden de ontwikkelingen in de achttiende eeuw op het gebied van esthetica de reisbelevingen van Nederlanders tijdens bezoeken aan adellijke residenties in Engeland en Duitsland?

64 Hoewel het ondernemen van reizen ter vermaak en ter voltooiing van de opvoeding in de achttiende eeuw voornamelijk was weggelegd voor jonge mannen uit adellijke families, reisden vanuit de Nederlanden hoofdzakelijk zonen van patriciërs van burgerlijke afkomst en zonen van gegoede burgers naar het buitenland. Bijna zestig reisverslagen van deze elitaire reizigers uit de bourgeoisie zijn, tezamen met reisverslagen van enkele Nederlandse adellijke reizigers, als onderzoeksmateriaal genomen.

De concepten van het pittoreske en het sublieme, die verderop in dit artikel uitgewerkt zullen worden, zijn als focuspunt gekozen. De uitingen van deze esthetische concepten waren duidelijk in het cultuurlandschap zichtbaar en hadden invloed op de beleving van de reizigers. Engeland stond al vroeg bekend om zijn pittoreske landschappen. De Nederlandse elite reisde veelvuldig naar Londen en omgeving om daar de verschillende paleizen, kastelen en *stately homes* te bezichtigen. Duitsland werd als bestemming vaak gekozen als onderdeel van een grotere reis waarbij diverse landen werden aangedaan, maar bood onderweg verschillende mogelijkheden om sublieme landschappen te zien. De *Schlösser* en landhuizen, die vaak indrukwekkende kunstcollecties herbergden, werden geregeld aan een kritische blik onderworpen. De onderzochte reisverslagen komen uit de lange achttiende eeuw, van het eind van de zeventiende tot en met het begin van de negentiende eeuw. Het verloop van de voorkeuren in smaak voor, tijdens en na de esthetische ontwikkelingen is hierdoor zichtbaar. Er wordt zodoende een beeld verschaft van de esthetische voorkeuren van de Nederlandse adel en bourgeoisie met betrekking tot paleizen en andere adellijke residenties, en van de achttiende-eeuwse esthetische ontwikkelingen die hiermee verband hielden.

Om de veranderingen in de reisbelevingen van Nederlanders te onderzoeken, zal in dit artikel eerst een uiteenzetting van de in de achttiende eeuw gangbare esthetische concepten van het schone, sublieme en pittoreske worden gegeven. Hierbij wordt ook beschreven op welke wijze deze concepten van invloed waren op het cultuurlandschap. Vervolgens zal enige aandacht worden besteed aan het reizen van de Nederlandse elite in de achttiende eeuw, dat enigszins afweek van de reiscultuur in de rest van Europa. Met deze theoretische basis zullen de reizen van Nederlandse

reizigers in zowel Engeland als Duitsland in verschillende perioden worden onderzocht. De eerste periode loopt van het einde van de zeventiende eeuw tot 1748, het jaar waarin de Oostenrijkse Successieoorlog eindigde. In deze periode werden kunst en natuur nog duidelijk gewaardeerd vanuit het concept van het schone. Tussen 1748 en 1814, de tweede periode, verspreidden de ideeën over het pittoreske en het sublieme zich over Europa. Er is gekozen om de tweede periode in 1814 te laten eindigen, omdat vanaf dat moment de Franse overheersing in de Nederlanden ten einde loopt en een nieuw tijdperk aanbreekt. De concepten van het pittoreske en het sublieme zijn dan volledig doorgedrongen en worden vanuit het gedachtegoed van de Romantiek verder vormgegeven. In het besluit wordt aan de hand van de onderzoeksresultaten weergegeven welke invloed de esthetische ontwikkelingen hadden op de reisbelevingen van de Nederlandse elite.

Esthetische ontwikkelingen in de achttiende eeuw

65

Het esthetisch concept van het schone was sinds de Klassieke Oudheid de basis om kunst en natuur te waarderen en werd in de achttiende eeuw in verband gebracht met symmetrie en harmonie. Dit was voornamelijk terug te zien in de voorkeur voor de classicistische stijl in de beeldende kunsten. Het schone werd geassocieerd met positieve eigenschappen, zoals aangename omgangsvormen en deugden. Het gedachtegoed achter dit esthetische concept werd ook in verhandelingen toegelicht. De filosoof Francis Hutcheson (1694-1746) legde in zijn publicatie *Inquiry into the original of our ideas of beauty and virtue* (1725) een directe relatie tussen het schone en het goede.⁴ De filosoof en politicus Edmund Burke (1729-1797) haalde deze theorie in zijn beroemde werk *A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful* (1757) echter onderuit door deze eigenschappen aan het concept van het sublieme, of het verhevene, toe te schrijven. Deze esthetische vorm vond zijn oorsprong eveneens in de Klassieke Oudheid, waar het concept gebruikt werd om taferelen te omschrijven die door angstgevoelens genot opriepen. Tevens is aan het sublieme een effect van grootsheid verbonden. Vanaf de Renaissance veranderde de definitie van het sublieme. In plaats van een op zichzelf staande esthetische categorie werd het voortaan gebruikt als overtreffende trap voor het schone. Deze betekenis hield tot ver in de achttiende eeuw stand, maar met de ideeën van Burke kwam hier een einde aan. Burke maakte een duidelijk onderscheid tussen het schone en het sublieme. Sublieme objecten riepen door hun donkere, massieve en ruwe voorkomen heftige emoties op, die zowel met angst als genot te maken hadden. Objecten die onder het concept van het schone vielen, hadden een elegant voorkomen, een glad oppervlak en waren klein van omvang. Emoties waren bij dit esthetische concept vrijwel niet van belang.⁵

4 F. Hutcheson, *Inquiry into the original of our ideas of beauty and virtue* (Londen, 1753).

5 C. Bell en J. Lyall, *The accelerated sublime. Landscape, tourism, and identity* (Westport, 2002) 4-5; E. Burke, *A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful* (Londen, 1987) 91, 124; H. Krop, 'De sensu pulchri. De eerste Nederlandse esthetica', in: idem en P. Sonderren, ed.,

Het pittoreske speelde net als het sublieme in op de emoties van de beschouwer. Hierbij ging het niet om de hevige gevoelens die het sublieme kon opwekken, maar meer om een overpeinzing. Het esthetisch concept van het pittoreske is 'a term expressive of that particular kind of beauty, which is agreeable in a picture'.⁶ Hoewel het pittoreske al vanaf de vroege achttiende eeuw als nieuwe esthetische categorie aandacht kreeg, werd de term pas volledig uitgewerkt en gepopulariseerd aan het einde van deze eeuw. Dit is met name te danken aan de geestelijke William Gilpin (1724-1804). In zijn *An essay upon prints* (1768) schreef hij over het pittoreske in de schilderkunst. In latere werken beschreef hij hoe het pittoreske ook buiten de schilderkunst te vinden is en wat de kenmerken van pittoreske landschappen zijn. Gilpin was duidelijk geïnspireerd door Burke's *A philosophical enquiry* en vulde diens ideeën aan met zijn eigen opvattingen over schoonheid. In *Three essays* (1792) beschreef hij de verschillen tussen het schone en het pittoreske. Hierin introduceerde hij ook de term *picturesque travel*, een vorm van reizen die door 'searching after effects' als doel heeft om te amuseren. Deze effecten kunnen gevonden worden in landschappen die uit verschillende elementen bestaan, zoals rotsen, bomen, bergen en valleien. Licht- en schaduwwerking, levende wezens en kunst konden ook bijdragen aan het beschouwen van een landschap als pittoresk. Met name de 'elegant relics of ancient architecture', waarbij Gilpin doelde op ruïnes van middeleeuwse abdijen en kastelen, waren een geliefde vorm van variatie in het landschap.⁷

Gilpin en Burke waren met betrekking tot de ontwikkeling en vormgeving van de concepten van het sublieme en pittoreske van grote invloed. Uiteenlopende andere denkers droegen door middel van publicaties echter ook bij aan het esthetisch debat. Onder andere Immanuel Kant (1724-1804) ging in op het verhevene in zijn werk *Kritik der Urteilskraft* (1790). Ook landschapsontwerper en baronet Sir Uvedale Price (1747-1829) gaf in *An essay on the picturesque, as compared with the sublime and the beautiful* (1794) zijn visie op het pittoreske, het schone en sublieme en toonde aan hoe landschappen door middel van onderzoek naar landschapsschilderijen verbeterd konden worden.⁸ Verschillende publicaties verschenen al vroeg in vertaalde vorm, waarmee deze ideeën zich over Europa verspreidden. In de Nederlanden werd een Franse vertaling van het werk van Burke in 1765 uitgegeven. Nederlandse vertalingen van de publicaties van Gilpin waren vanaf het einde van de achttiende eeuw verkrijgbaar.⁹

Tussen classicisme en romantiek. Esthetica in Nederland van 1770 tot 1870 (Rotterdam, 1993) 34-35; Krul, 'Inleiding', 14-15, 21-23-25, 31-34; U. Price, *An essay on the picturesque, as compared with the sublime and the beautiful* (Londen, 1794) 46-51.

6 W. Gilpin, *An essay upon prints: containing remarks upon the principles of picturesque beauty, the different kinds of prints, and the characters of the most noted masters* (Londen, 1768) x.

7 A. Bermingham, *Landscape and ideology. The English rustic tradition, 1740-1860* (Londen, 1987) 63-64; W. Gilpin, *Three essays. On picturesque beauty, on picturesque travel and on sketching landscape* (Londen, 1794) 6, 24, 25, 34, 41-46; Krul, 'Inleiding', 34; J. Macarthur, *The picturesque: architecture, disgust and other irregularities* (New York, 2007) 4, 36.

8 C. Madelein, 'Kant in de fout?' Het verhevene in de Nederlanden', *De achttiende eeuw*, 1 (2007) 81; Price, *An essay*.

9 Madelein, 'Kant in de fout?', 80-81; W. Gilpin, *Verhandeling over prenten*, vert. P. Holsteijn en J. Holsteijn

Landschapsbeleving in tuinen en parken

De esthetische voorkeuren van de eigenaren van paleizen, kastelen en *stately homes* zijn goed herkenbaar in de wijze waarop tuinen en parken werden aangelegd. Tot in het midden van de achttiende eeuw gold het concept van het schone als leidraad bij het aanleggen hiervan. Voor formele tuinen werden de goddelijke principes van orde, symmetrie en regelmaat toegepast. Deze principes waren terug te zien binnen de geometrische stijl, die met rechte lanen, heggen en zichtassen werd vormgegeven. Om aan het ideaalbeeld te voldoen, werden ze gedecoreerd met replica's van (of soms zelfs authentieke) Griekse en Romeinse beelden en bustes. De Barok en het opvolgende Rococo waren in West-Europa lange tijd de belangrijkste architectuurstijlen. Vooral in Duitsland werden paleizen, buitenplaatsen en tuinen nog tot aan het einde van de achttiende eeuw veelvuldig in deze stijlen gebouwd. De barokke bouwstijl en de formele tuinarchitectuur zorgden ervoor dat hoven en buitenplaatsen weelderig overkwamen.¹⁰

67

Vanuit Engeland verspreidde zich vanaf het midden van de achttiende eeuw een andere tuinstijl over Europa: de Engelse landschapsstijl. Hierbij werd afgestapt van de formele tuinaanleg. In plaats van mathematische plattegronden maakte men gebruik van onregelmatigheid, asymmetrie en diversiteit. De natuur moest nagebootst worden. Ook het gebruik van tuinornamenten nam aanzienlijk toe: naast de eerder geplaatste klassieke ornamenten werden gotische ruïnes, kluisenaarswoningen en exotische bouwwerken in de tuinen en parken geplaatst. Door de natuurlijk ogende landschappen met diverse tuinornamenten ontstonden pittoreske en soms zelfs verheven landschappen in de tuinen. Variatie in het landschap werd in toenemende mate de standaard. Door middel van nieuwe ontwerpen konden eigenaren hun goede smaak en kennis van de esthetische concepten tonen. De natuurlijk ogende pittoreske tuinen konden even artificieel en exclusief zijn als die in de meest excellente classicistische stijl. In contrast met de onregelmatige pittoreske tuinen begonnen veel Engelsen zich tegelijkertijd af te zetten tegen de barokke bouwstijl. Er werd een zuiwere architectuur geïntroduceerd waarbij de regels en bouwetten van de Klassieke Oudheid strikter werden toegepast: het neopalladianisme.¹¹ Eigenaren van huizen in neopalladiaanse stijl – die gecombineerd werd met tuinen in de landschapstijl – toonden aan goed op de hoogte te zijn van de contemporaine ontwikkelingen op het gebied van smaak in Engeland. Dat Nederlandse reizigers van deze ontwikkelingen in de tuinarchitectuur op de hoogte waren, blijkt uit de gehanteerde terminologie in de

(Rotterdam, 1787); 'Berigten van eenige boomen, door hooge ouderdom en uitgebreidheid vermaard', *Hedendaagsche vaderlandsche bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak*, VIII (1806) 328.

10 W. Darby, *Landscape and identity. Geographies of nation and class in England* (Oxford, 2000) 27; R. van der Laarse, 'Beleving van de buitenplaats', in: idem, ed., *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam, 2005) 69; K. Woodbridge, *Princely gardens. The origins and development of the French formal style* (Londen, 1986) 121, 123, 143.

11 D. Watkin, *The English vision. The picturesque in architecture, landscape and garden design* (Londen, 1982) 1-3, 31, 45, 52-53, 161; Darby, *Landscape and identity*, 28-29, 52-53; Mandler, *The fall and rise of the stately home*, 12.

reisverslagen. Bij het bezichtigen van tuinen en parken gebruikten zij regelmatig de termen *natuurlijk* en *artificieel* om beschrijvingen te geven. De termen *pittoresk* en *romanesk* deden eveneens hun intrede in de verslagen.¹²

Hoewel de Engelse landschapstijl in Europa veelvuldig geïmiteerd werd, bleven de formele tuinen en parken in de stijlen van de Barok en de Rococo evenwel nog lange tijd geliefd in onder andere Frankrijk, Italië, Duitsland en de Nederlanden. Combinaties tussen beide stijlen waren ook mogelijk. Binnen de landschapstijl waren ook verschillende variaties mogelijk, zoals er in de formele stijl – die vooral vanuit Frankrijk was ontwikkeld – ook Hollandse en Italiaanse varianten ontstonden. Landschapstuinen konden met verschillende thema's worden aangelegd, zoals Zwitserse tuinen of Chinese tuinen. Met behulp van een tuinarchitect kon iedere eigenaar zich de stijl toe-eigenen en naar eigen smaak aanpassen en de eigen tuin daarmee als voorbeeld voor andere grondbezitters laten dienen. De bourgeoisie probeerde zich te spiegelen aan de adel door de assimilatie van deze esthetische voorkeuren waarvoor zij onder andere (tuin)architectuur als middel kon inzetten.¹³

Het Sentimentalisme en later de Romantiek versterkten de interesse in de natuur. Pittoreske en sublieme landschappen hadden uitwerking op de gevoelens van de beschouwers. Door verbeelding werden aan de natuur emoties toegeschreven en men kon zich terugtrekken in de natuur om de eigen gevoelens te overdenken. In de sentimentalistische literatuur werden elementen als kerkhoven, middeleeuwse ruïnes en donkere bossen veelvuldig ingezet om gevoelens bij de lezer op te roepen. Dezelfde elementen kregen hiermee in het landschap ook meer aandacht dan voorheen.¹⁴ De uitgebreide natuurbeschrijvingen in de literatuur zorgden ervoor dat men in de natuur op dezelfde wijze naar landschappen ging kijken. Vanaf het midden van de achttiende eeuw werden variaties op het woord 'romantisch' gebruikt om indrukwekkende en verheven landschappen te duiden. Later werd het veelgebruikte *romanesk* en

12 Nationaal Archief, 's-Gravenhage (NA), Familiearchief Fagel, inv.nr. 60, Hendrik Fagel (de oudere), 'Eigenhandig journaal door Henrik Fagel (1770)', 21; A. Doedens en L. Mulder, ed., *Een levenslustig heer op reis naar de Oriënt. Brieven van Johan Raye, heer van Breukelerwaard, 1764-1769* (Baarn, 1987) 23-25; NA, Familiearchief Fagel, inv.nr. 194, H. Fagel (de jongere), 'Verslag van een reis door de Elzas, Lotharingen en Duitsland' (1783) 47, 52, 72, 74-75, 81, 88, 115-118; NA, Collectie Aanwinsten, aanw. 1887 B XXIVb, E. Gavanon, 'Verslag van een reis vanuit Arnhem in gezelschap van de heer Kelderman en zijn dochter Jeanette naar Duitsland (Kleef, Krefeld, Bonn) en weer terug' (1791).

13 V. Charles en K. Carl, *Rococo* (New York, 2014) 15, 27-28, 87-88, 129-130; E. de Jong, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*. (tweede, herziene druk; Bussum, 1995) 32-34, 41-42, 55; H. Reinhardt, 'German gardens in the eighteenth century: classicism, rococo and neo-classicism', in: M. Mosser en G. Teyssot, ed., *The history of garden design. The western tradition from the renaissance to the present day* (Londen, 2000) 293-294, 298, 301; H. Tromp, *De Nederlandse landschapstijl in de achttiende eeuw* (Leiden, 2012) 17-18, 21-22, 24; Woodbridge, *Princely gardens*, 267, 272, 274.

14 M. Brock, "'Houdt ons voor geen sentimenteele knapen!' Natuur en emoties in brieven, geschreven op eene wandeling door een gedeelte van Duitschland en Holland, in den zomer van 1809', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CXXVI (2013) 550, 555-558; A. Meijer, "'Houdt altyd in het oog dat gy een christen zyt": De Nederlandse discussie over het sentimentalisme, 1750-1800', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* (1999) 8-10, 18; B. Ramakers, 'Staging nature. Observation, imagination and experience in E.M. Post's *Het land in brieven* (1788)', *The Netherlands yearbook for history of art* (2011) 333-334, 343, 349.

het minder voorkomende *romantisch* ook ingezet om bekoorlijke of idyllische landschappen te omschrijven. Deze terminologie is niet per definitie verbonden met de Romantiek, maar werd in deze stroming wel regelmatig gebruikt met betrekking tot landschappen en landschapselementen. Met de Romantiek kwam de interesse in de ongetemde natuur, de middeleeuwen, de hang naar sensibiliteit en de belangstelling voor de *Volksgeist* tot een hoogtepunt.¹⁵

Reizen van de Nederlandse elite

De Nederlandse reiscultuur was revolutionair. Terwijl een groot deel van de Europese elite aan het einde van de zeventiende eeuw en in de achttiende eeuw nog op grand tour vertrok, maakte de Hollandse en Brabantse elite kortere reisjes door Europa. In tegenstelling tot de klassieke grand tour, waarbij de nadruk lag op educatie, ging het bij deze plezierreisjes voornamelijk om recreatieve doeleinden. Tijdens deze korte reizen van enkele weken tot maanden werden veelal bestemmingen gekozen die dicht bij huis lagen. Engeland, Duitsland, Frankrijk en de Nederlanden waren populaire bestemmingen. Metropolen als Londen en Parijs werden bezocht tijdens ‘divertissante somertogtjes’, terwijl men tijdens de *course pittoresque* de plaatsen langs de Rijn afgang.¹⁶ Hoewel de duur van de plezierreisjes afweek van deze van de grand tour, leken de doelstellingen tussen deze twee soorten reizen in toenemende mate op elkaar. Vanaf het begin van de achttiende eeuw begon het bezichtigen van kunstcollecties tijdens de grand tour al een belangrijker plaats in te nemen dan het aanleren van de hofetiquette. Een halve eeuw later deed de romantische grand tour zijn intrede, waarmee de oorspronkelijke doelstellingen grotendeels vervangen werden door vermaak. Waar tijdens de klassieke grand tour het klassieke erfgoed van belang werd geacht, ging het bij de romantische grand tour voornamelijk om het zien van sublieme en pittoreske landschappen, naast het bezoeken van paleizen, buitenplaatsen en kunstcollecties. De hoofdbestemming van de reis verschoof daarmee van Italië naar Frankrijk.¹⁷

-
- 15 W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term ‘romantisch’ en zijn varianten in Nederland tot 1840* (Assen, 1973) 102, 103, 111, 119, 126, 132, 142, 148; M. Doornman, *De romantische orde* (Amsterdam, 2008) 12-15, 55-58, 63-65, 76, 78-79, 124-127; Heumakers, *De esthetische revolutie*, 234-235; P. van Zonneveld, ‘Groots, woest of bekoorlijk. Het romantisch landschap en de Nederlandse literatuur (1750-1850)’, in: W. Loos e.a., ed., *Langs velden en wegen. De verbeelding van het landschap in de 18de en 19de eeuw* (Amsterdam, 1997) 95-98; J. Leerssen, *National thought in Europe. A cultural history* (Amsterdam, 2006) 97-100, 112.
- 16 G. Verhoeven, *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum, 2009) 150, 161-163, 172-174, 182, 190-191, 229-235; G. Verhoeven, ‘Foreshadowing tourism. Looking for modern and obsolete features – or some missing link – in early modern travel behavior (1675-1750)’, *Annals of tourism research*, XLII (2013) 262-263, 268, 270.
- 17 L. Turner en J. Ash, *The golden hordes. International tourism and the pleasure periphery* (Londen, 1975) 38, 44; J. Towner, *An historical geography of recreation and tourism in the western world. 1540-1940* (Chichester, 1996) 110, 116; Verhoeven, *Anders reizen?*, 161-164; A. Frank-van Westrienen, *De groote tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1983) 1-3; J. Towner, ‘The grand tour. A key phrase in the history of tourism’, *Annals of tourism research*, XII (1985)

In plaats van een keer in het leven op grand tour te gaan, gingen de Nederlandse adel en de gegoede burgerij regelmatig voor kortere perioden op reis. Tijdens deze reizen bezochten de Nederlanders nog verschillende landen, maar wel minder dan gebruikelijk was tijdens de grand tour. De welgestelden konden het zich veroorloven om meerdere malen voor kortere tijd van huis te vertrekken. Hendrik Fagel de oude (1706-1790), telg uit de regentenfamilie van die naam, reisde bijvoorbeeld zowel op vroege als op latere leeftijd voor enkele maanden naar Engeland. Allard de la Court (1688-1755) trad als lakenfabrikant en -koopman in de voetsporen van zijn vader, Pieter de la Court van der Voort (1664-1739), en maakte verschillende korte reizen naar de Zuidelijke Nederlanden, Duitsland en Engeland. Koopmanszoon Adriaan van der Willigen (1766-1841) reisde meerdere malen door Europa. Het is echter niet zo dat Nederlanders helemaal niet meer op grand tour gingen. Meerdere elitezones maakten deze reis: een van de bekendste voorbeelden is Johan Meerman (1753-1815), zoon van de Rotterdamse pensionaris Gerard Meerman (1722-1771).

Classicistische voorkeuren op reis (1680-1748)

Duitse landhuizen en paleizen

In de achttiende eeuw waren er verschillende Nederlandse reizigers die voor langere perioden Engeland en Duitsland bezochten. Jacob van der Dussen (1670-1728) was een van hen. Hij was de zoon van Nicolaas van der Dussen (1636-1719), lid van de vroedschap van Dordrecht. Jacob van der Dussen zou na zijn rechtenstudie burgemeester van Dordrecht en advocaat worden. Verder was Van der Dussen heer van Oost-Barendrecht. Samen met zijn broer Pieter (1675-1726) vertrok hij op 28 augustus 1699 voor tien maanden op reis naar Duitsland, Oostenrijk en Italië. Tijdens deze reis bekeek het tweetal diverse bezienswaardigheden. Er werd genoten van komedies, kerken en stadhuizen werden bezichtigd en bovenal werden de grootse barokke paleizen en kastelen bewonderd en bekritiseerd. Zoals veel andere Nederlandse reizigers uit deze periode beoordeelde Van der Dussen de residenties met name op de grootte, fraaiheid, stijl en de gemaakte kosten. Over het hof van de keurvorst van Keulen in Bonn, dat opnieuw zou worden opgebouwd na eerdere verwoestingen, was hij bijvoorbeeld weinig te spreken. Het zou een vierkant gebouw worden, met een 'pleijn van matige groote [*sic*]'.¹⁸ Het hof in Düsseldorf van keurvorst Johann Wilhelm von der Pfalz (1658-1716) voldeed meer aan zijn criteria. Dit recent gerenoveerde *Schloss* herbergde een indrukwekkende schilderijen- en beeldencollectie. Een bediende van de keurvorst leidde hen rond door het paleis, dat Van der Dussen ondanks de renovatie oud vond ogen. De redelijk grote omvang van de residentie en de kostbare inrichting, met onder andere fraai behang, spiegels en zilverwerk, werden met meer

299, 301; Turner en Ash, *The golden hordes*, 30-33.

18 Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage (KB), 131 C 20, J. van der Dussen, 'Verslag van een reis', 1700.

enthousiasme omschreven. De kunstcollectie van de vorst oogstte echter de meeste lof. De kostelijke schilderijen en de voorwerpen van ivoor maakten indruk op de heren. Andere Nederlandse reizigers waren in deze periode dezelfde mening toegedaan. De Leidse jurist Jan Alensoon (1683-1769), die in 1723 voor dertien maanden op 'Groote Tour' door België, Frankrijk, Italië, Zwitserland en Duitsland vertrok, was in het paleis van de keurvorst zeer te spreken over de kunst die hij in de kabinetten aantrof. Naast 'seer veele van de fraaiste antique beelden van Rome, Florense, Versailles, Etc: van Stucco en Plaijster', beschreef hij ook uitgebreid de schilderijen van de grootste Italiaanse, Franse en Nederlandse meesters.¹⁹ De residenties in onder andere Koblenz, Mainz en München evenals de hoven in Bonn en Düsseldorf werden bekeken. Waar mogelijk werden de kunstcollecties aanschouwd. In München was men duidelijk gewend aan bezoekers: de bezoeker moest er per vertrek inkomgeld betalen. Het exterieur van het paleis van de keurvorst aldaar vond Van der Dussen niet 'extra ordinair', maar het interieur was magnifiek vanwege de luxueus gemeubileerde zalen en de 'considerabele kostelijkheden'.²⁰

71

Het afreizen naar de verschillende hoven was in deze tijd niet ongebruikelijk. Een anonieme reiziger, die gezien de gekozen reisbestemmingen, de kosten en de lange duur van zijn reis tot de hoogste klassen moet hebben behoord, reisde tussen mei 1707 en juni 1708 langs de 'voornaamste hoovene van Duytslandt'. Evenals Van der Dussen gebruikte hij met name de criteria kostbaarheid, fraaiheid en grootte om de residenties te beoordelen. De lustplaats van de hertog van Wolfenbüttel roemde hij om de fraaie beschilderingen en wijze van meubileren. De 'admirable' galerij met schilderijen en 'seer schoone antieke en moderne beelden van marmer' viel ook in de smaak. De meeste reizigers besteedden, net als bovengenoemde reizigers, veel aandacht aan het interieur. De tuinen en architectuur van de residenties kwamen echter ook ter sprake. Zo liet de anonieme reiziger zijn voorkeur voor formele tuinen in zijn verslag naar voren komen: de tuin met parterres en fonteinen, een laan met een dubbele rij lindebomen en een 'grotte' waarin Apollo met godinnen op de Parnassus werd verbeeld, trokken de aandacht.²¹ Dezelfde tuinelementen zag deze reiziger ook in de tuinen van Charlottenburg bij Berlijn. Het paleis zelf maakte grote indruk. Hij beschreef het als een groot vierkant gebouw, waarvan de frontispices met fraaie beelden waren versierd. De andere bezochte residenties in de omgeving van Berlijn werden eveneens bewonderd om de kostbaarheden en de formele tuinen met lanen en heggen.²²

¹⁹ C. Strauven, *Geschichte des Schlosses zu Düsseldorf von seiner Gründung bis zum Brand am 20 März 1872* (Düsseldorf, 1872) 3, 29, 31-34; KB, 131 C 20, Van der Dussen, 'Verslag van een reis', 1700; Universiteit van Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Bijzondere Collecties (UvA, BC), XV E 25, J. Alensoon, 'Dag-register', 477-479 (1723-1724).

²⁰ KB, 131 C 20, Van der Dussen, 'Verslag van een reis', 1700.

²¹ UvA, BC, XV E 29, 'Aantekeningen van onze reijse door de voornaamste hoovene van Duytslandt Ao 1708'.

²² Ibidem.

Engelse koninklijke en adellijke residenties

Reizigers in Engeland keken veelal met dezelfde ogen naar de residenties die zij bezochten. Anders dan reizigers in Duitsland, reisden zij echter minder ver om de verschillende hoven te bekijken. De omgeving van Londen bood Nederlanders een keur aan paleizen, kastelen en *stately homes*. Het huis van de graaf van Pembroke bij Wilton was vermaard om zijn kunstcollectie en daarom een geliefde bezienswaardigheid onder Nederlandse reizigers. Constantijn Huygens jr. (1628-1697) bezocht het huis als secretaris van prins Willem III (1650-1702). Huygens jr. was de zoon van de dichter, geleerde en diplomaat Constantijn Huygens (1596-1687). Na zijn rechtenstudie in Leiden werd hij secretaris van de stadhouder. In het gevolg van Willem III reisde hij van 21 oktober 1688 tot 2 september 1696 naar Engeland en Italië. De dagen rond de kroning van Willem III in 1689 in Engeland beschreef Huygens uitgebreid. De prins had bij het huis van Pembroke voornamelijk oog voor de schilderijen van Van Dyck. Het huis zelf werd als redelijk fraai omschreven.²³ Allard de la Court had bij zijn bezoek aan het huis van Pembroke vooral lof voor het huis in neopalladiaanse stijl. Hij vond het een 'seer schoon gebouw' met een groot aantal kamers en zalen waarin tapijten en schilderijen de wanden bedekten. In de tuin trokken de fonteinen veel bekijks: één ervan werd zelfs speciaal voor de bezoekers aangezet om 'in alderhande figuren' te springen.²⁴

72

De neopalladiaanse stijl werd bewonderd, maar de barokstijl werd ook zeer geschikt geacht voor paleizen. Blenheim Palace, dat tussen 1705 en 1733 in de barokstijl werd opgetrokken, zou na voltooiing een van de meest indrukwekkende paleizen van Engeland worden. De la Court bezocht het tijdens de bouw en bekeek enkele ongemeubileerde kamers. Toen Hendrik Flagel het *stately home* enkele jaren later bekeek, was het voltooid en volgens hem 'so fraaij een paleis'. Van verre gaven de torens al een mooi gezicht en het interieur was bekleed met 'kostelijk' marmer. Hoewel de tuin nog niet volledig voltooid was – er moesten nog beelden in de galerij geplaatst worden – oogde de grote formele tuin al wel fraai.²⁵

De *stately homes* van de adel werden geregeld opgezocht, maar de (voormalige) koninklijke residenties waren bij uitstek geliefd onder de Nederlanders. St. James's Palace, het paleis van Westminster, het Banqueting House en de Tower werden in de eerste helft van de achttiende eeuw veelvuldig bezichtigd. Buiten Londen waren Windsor Castle, Hampton Court Palace, Kensington Palace en het paleis van Greenwich geliefde bestemmingen. De mogelijkheid om de koning, koningin of andere leden van de koninklijke familie te zien of zelfs te ontmoeten, maakte de bezoeken extra aan-

23 C. Huygens, *Journal van Constantijn Huygens, den zoon, van 21 oktober 1688 tot 2 sept. 1696*, (3 dln.; Utrecht, 1876-1888), I, 32.

24 P. de la Court, *De reizen der De la Courts: 1641, 1700, 1710* (Leiden, 1928) 100-101.

25 NA, Familiearchief Fagel, inv.nr. 53, H. Fagel (de oudere), 'Eigenhandig journaal door Henrik Fagel van zijn reis naar Engeland' (1727) 28-29; M. Girouard, *Life in the English country house. A social and architectural history* (Londen, 1980) 154; blenheimpalace.com/blenheimpalace/about-blenheim-palace/the-history-of-blenheim-palace (geraadpleegd 3 nov. 2014).

trekkelijk, maar kon soms ook een nadelig effect hebben. De la Court mocht het paleis in Kensington niet betreden, omdat de koningin daar een raadsvergadering hield.²⁶

Windsor Castle werd door de verlichte denker Balthasar Bekker (1634-1698) in 1683 omschreven als een ‘oud, aansienlyk en vast gebouw’. Dit kasteel was een militair bolwerk geweest, totdat koning Karel II (1630-1685) het liet verbouwen in barokstijl. Hoewel Bekker net na de verbouwing kon zien dat het recent was ‘verbeterd en vergroot’, bleef de oorspronkelijke vesting herkenbaar. De gotische stijl van het kasteel werd in deze periode duidelijk niet gewaardeerd. Binnenin was hier echter niets van te merken: alle bezoekers merkten op hoe rijkelijk en zelfs ‘koninglyk’ de appartementen waren ingericht.²⁷ Het moderne Hampton Court Palace werd meer geprezen dan Windsor Castle. In de zestiende eeuw was Hampton Court in de Tudorstijl aangelegd. Toen koning Willem III Hampton Court Palace als hoofdresidentie verkoos – vanwege de ligging, de jachtmogelijkheden en de schone lucht in verband met zijn astma – liet hij het paleis in 1689 door architect Sir Christopher Wren (1632-1723) in barokstijl herbouwen. Onder ander vanwege tijd- en geldgebrek werden alleen de koninklijke appartementen aan de zuid- en oostzijde van het paleis gerenoveerd. Voor Bekker voldeed het paleis duidelijk aan de criteria van fraaiheid en grootte. Hoewel hij Hampton Court Palace nog voor de verbouwing zag, beschreef hij het als een ‘groot en welgereguleerd gebouw’. Het paleis gaf weliswaar de indruk oud en slecht onderhouden te zijn, maar hij was lovend over de ruim 1700 kamers die er in het paleis te vinden zouden zijn en die behangen waren met kostelijke tapijten.²⁸ Toen De la Court het paleis zag, was de verbouwing voltooid. Hij vermeldde dat de door koning Willem en koningin Mary (1662-1694) verbouwde achterzijde magnifiek was, hoewel de voorzijde ouderwets overkwam. Over het luxueuze interieur, met damast behangen, en over de schilderijen van grote meesters als Titiaan en Van Dyck waren de reizigers allen zeer te spreken.²⁹ De tuinen van Hampton Court vielen eveneens in de smaak. Deze in de formele stijl aangelegde tuinen waren door Willem III in mathematische patronen aangelegd (afb. 1). Naast in ronde en driehoekige vormen gesnoeide taxusbomen, waren in de tuinen een orangerie, een banketzaal van Verrio, een diergaarde en een groot aantal klassieke beelden te vinden.³⁰

In tegenstelling tot de andere koninklijke residenties werd de Tower in Londen

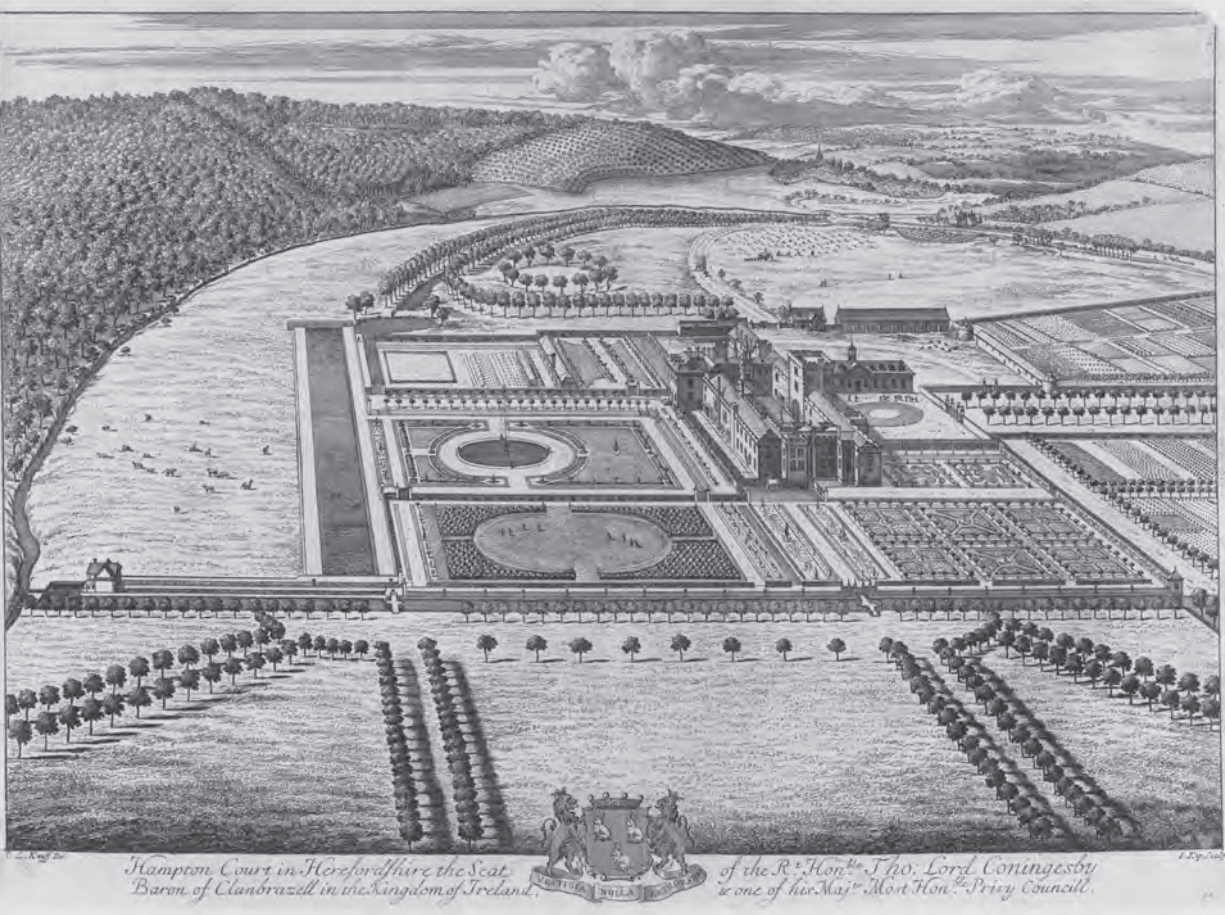
26 B. Bekker, *Beschrijving van de reis door de Verenigde Nederlanden, Engeland en Frankrijk in het jaar 1683* (Leeuwarden, 1998) 43; De la Court, *De reizen der De la Courts*, 104; NA, inv.nr. 53, H. Fagel (de oudere), ‘Eigenhandig journaal door Henrik Fagel’, 35 (1727).

27 Bekker, *Beschrijving van de reis*, 54; NA, inv.nr. 53, Fagel (de oudere), ‘Eigenhandig journaal door Henrik Fagel’, 32 (1727); De la Court, *De reizen der De la Courts*, 92-93.

28 Bekker, *Beschrijving van de reis*, 55.

29 NA, Familiearchief Fagel, inv.nr. 53, H. Fagel (de oudere), ‘Eigenhandig journaal door Henrik Fagel’, 33-34 (1727); De la Court, *De reizen der De la Courts*, 92-93; Huygens, *Journaal van Constantijn Huygens*, I, 46-47.

30 H.M. Colvin e.a., ed., *The history of the King’s works* (8 dln., Londen, 1963-1982) V, 170-174; Website Hampton Court Palace, hrp.org.uk/HamptonCourtPalace/WilliamandMarybuildanewpalace (geraadpleegd 3 nov. 2014); De la Court, *De reizen der De la Courts*, 93; NA, Familiearchief Fagel, inv.nr. 53, Fagel (de oudere), ‘Eigenhandig journaal door Henrik Fagel’, 23.

Gezicht op Hampton Court (gravure, J. Kip. 1709; coll. Rijksmuseum Amsterdam)

niet beoordeeld op de architectuur en de omvang van het gebouw. De bezoekers hadden met name aandacht voor de verschillende functies die het kasteel had gehad en voor de objecten die in de torens te zien waren. Waarschijnlijk werden bezoekers door een gids meegenomen naar de torens. De la Court maakte er melding van dat hij langs de verschillende zalen geleid werd en zo de wapens, kroonjuwelen en wilde dieren kon aanschouwen. Deze drie bezienswaardigheden maakten duidelijk de meeste indruk op de reizigers. Meerdere malen werd aangehaald hoeveel personen de wapens onderhielden, welke exotische wilde dieren er te zien waren en hoe kostelijk de kroonjuwelen waren.³¹

31 Colvin e.a., ed., *The history of the King's works*, V, 380-384; De la Court, *De reizen der De la Courts*, 88;

Heerlijke paleizen en tuinen in de nieuwste smaak (1748-1814)

De opkomst van de landschapstuinen in Duitsland

Vanaf het midden van de achttiende eeuw deden nieuwe esthetische denkbeelden hun intrede. Bij de bezichtigingen van *Schlösser* en landhuizen in Duitsland was hier echter nog weinig van te merken. Het interieur en het exterieur werd nog volgens dezelfde standaarden als ervoor beoordeeld. Het barokke paleis Augustusburg in Brühl viel in de smaak (afb. 2). Arend Warin (1747-1808), een zoon van een welgestelde schepen, was in 1765 erg gecharmeerd van het paleis zelf. Het exterieur vond hij extra groot en prachtig. Warin meende dan ook dat de zomerresidentie van de keurvorst van Keulen grote sommen geld moest hebben gekost.³² De zomerresidentie in Bonn werd eveneens met dergelijke positieve bewoordingen omschreven. In 1700 had Van der Dussen er nog weinig over te melden gehad: het hof werd omschreven als matig groot. Aan het einde van de achttiende eeuw vond Warin het nieuwe paleis en de appartementen echter onbeschrijfelijk. De galerij was nog niet ingericht, maar de kamers waren wel luxueus gemeubileerd. Pieter van Hoorn (1743-1809), heer van Vlooswijk, beschreef het tijdens zijn grand tour volgens de vaste beoordelingscriteria als groot, fraai, netjes en kostelijk. Predikantszoon Pieter Vromans (1745-1825) vond alles fraai, groot, heerlijk en koninklijk.³³ Deze beschrijvingen laten duidelijk zien dat de Nederlandse reizigers van mening waren dat residenties van vorsten en adel moesten passen bij hun status: ze moesten hun macht en rijkdom uitstralen. In München vond Fagel de jongere de zomerresidentie van de keurvorst niet passen bij diens status, aangezien het gebouw door het gebruik van rode baksteen niet erg majestueus overkwam.

De Duitse tuinen bij de *Schlösser* en andere residenties waren meestal nog niet naar de heersende smaak aangepast. Tuinen met mathematische plattegronden waren daar nog veelvuldig te vinden.³⁴ Toch konden de formele tuinen in Duitsland vaak nog wel op goedkeuring rekenen, zo blijkt onder andere uit het reisverslag van Warin. Bij zijn bezoek aan het barokke paleis Augustusburg in Brühl was hij zeer te spreken over de tuin die was aangelegd met verschillende parterres en fonteinen. Hij was hoofdzakelijk lovend over het Chinese huisje dat in de tuin te vinden was.³⁵ De-

75

NA, FA Fagel, inv.nr. 53, Fagel (de oudere), 'Eigenhandig journaal door Henrik Fagel', 16-19 (1727); P. Camper en B. Nuijens, *Petri Camperi itinera in Angliam, 1748-1785* (Amsterdam, 1939) 82.

³² NA, Coll. Aanw., aanw. 1887 B XXIVb, E. Gavanon, 'Verslag van een reis' (1791); W. Meyer, *Deutsche Schlösser und Festungen* (Frankfurt am Main, 1969) 103, 107; UvA, BC, XIV G 23, A. Warin, 'Verslag van een reis van Utrecht naar Duitsland', 22-23 (1765); NA, Coll. G.K. van Hogendorp, inv.nr. 173. A. van Hogendorp, 'Verslag van een reis vanuit den Haag naar Bonn (Duitsland) en weer terug tot Arnhem' (1792).

³³ KB, 120 C 46, P.N. van Hoorn, 'Journaal van mijn reijs', II, 15 (1777-1778); UvA, BC, XIV G 23, A. Warin, 'Verslag van een reis van Utrecht naar Duitsland', 31-33 (1765); NA, Coll. Van Beresteijn, inv.nr. 1462, P. Vromans, 'Verslagen van verschillende reizen', 56-57 (1768-1786).

³⁴ KB, 120 C 46, P.N. van Hoorn, 'Journaal van mijn reijs na Pymont, Duytslandt en Italien', I, 5-8 (1777-1778).

³⁵ UvA, BC, XIV G 23, A. Warin, 'Verslag van een reis van Utrecht naar Duitsland', 23-24 (1765).

Slot Augustusburg te Brühl (gravure, H. de Leth. 1767, coll. Rijksmuseum Amsterdam)

ze interesse in chinoiserie was ook in andere tuinen zichtbaar. In het park van Schloss Sanssouci was bijvoorbeeld een *Drachenhaus* te vinden. De tuinen van Sanssouci waren deels in de landschapsstijl aangelegd. Van Hoorn was gecharmeerd van de tuinen die in verschillende stijlen en afmetingen waren ingedeeld en tezamen plaats boden aan een groot aantal tuinsieraden en tuingebouwen. Naast het *Drachenhaus* waren er tempels, een pantheon, een classicistisch belvédère en een verscheidenheid aan fontein en beelden te vinden. De formele tuinen van Schloss Charlottenburg deed Van Hoorn echter af als ouderwets. Hij had een duidelijke voorkeur voor de nieuwe landschapsstijl boven de barokke en formele tuin.³⁶

³⁶ KB, 120 C 46, P.N. van Hoorn, 'Journaal van mijn reijs', I, 5-8 (1777-1778).

Schloss Schwetzingen had een van de eerste Engelse landschapstuinen in Duitsland. Hendrik Fagel de jongere (1765-1838), zoon van Hendrik Fagel de oude en in 1814 in de adelstand verheven met de titel van baron, bracht tijdens zijn reis door Duitsland in 1783 een bezoek aan deze tuinen. Fagel vond de tuin met smaak ingericht. De landschapstuin maakte maar een klein deel uit van de totale tuin bij het paleis. Het grootste deel bestond nog uit een formele tuin, met onder andere een tempel van Apollo, een rotonda, symmetrische patronen en lanen. Fagel was over deze barokke tuin zeer lovend: de verschillende elementen gaven een 'bel effect'. De Turkse serail met moskee was echter het tuinelement dat in 'sa grandeur et sa singularité' boven alle andere tuinsieraden uitstak.³⁷

De Engelse landschapstuinen in Engeland

In Engeland werden tuinen als die van Schloss Schwetzingen, met een grote variëteit aan tuinornamenten, ook bewonderd. Een voorbeeld betreft de Royal Botanic Gardens in Kew, die behoorden tot het zeventiende-eeuwse paleis. De moskee van Schwetzingen was gebouwd naar het voorbeeld dat in Kew te vinden was. Door middel van diverse ornamenten representeerden de tuinen verschillende werelddelen. Naast de Turkse moskee waren er onder andere ook een Chinese pagode, een gotische kathedraal, een Moors alhambra en een Dorische tempel voor Aeolus te vinden. Een orangerie en een verscheidenheid aan exotische planten en vogels maakten de botanische tuin af. Uit beschrijvingen blijkt dat deze tuin voor een groot deel als landschapstuin was aangelegd: het bovenste gedeelte van de tuin bestond uit 'wilder-ness'.³⁸ De tuinen waren na het midden van de achttiende eeuw min of meer voltooid. Vanaf dat moment kwamen de tuinen in trek als bezienswaardigheid bij Nederlanders. Fagel de oudere, die in 1770 wederom naar Engeland afreisde, was zeer te spreken over de verschillende tuinornamenten. Evenals andere Nederlandse bezoekers somde hij in zijn verslag de verschillende gebouwen op die in de tuinen te vinden waren.³⁹ Tuinen werden echter niet alleen beoordeeld op de hoeveelheid en variëteit van de tuinornamenten. Deze van Richmond en Kensington waren voornamelijk vermaard om hun omvang en hun natuurlijk ogende aanleg. Anders dan in Duitsland, lieten de Nederlandse reizigers in Engeland een duidelijke voorkeur voor de pittoresk aangelegde tuinen blijken.⁴⁰

37 NA, Familiearchief Fagel, inv.nr. 194, Fagel (de jongere), 'Verslag van een reis door de Elzas, Lotharingen en Duitsland', 76-79 (1783); J. Zeyher en G. Roemer, *Beschreibung der Gartenanlagen zu Schwetzingen: mit 8 Kupfern u. einem Plane des Gartens* (Mannheim, 1809) 17-18, 25-28, 50-54, 58.

38 *A description of the gardens and buildings at Kew* (Richmond, 1763) 6-15.

39 NA, Familiearchief Fagel, inv.nr. 60, Fagel (de oudere), 'Eigenhandig journaal door Henrik Fagel van zijn reis naar Engeland', 31 (1770); UvA, BC, Ey 1, P. van Maanen, 'Memoriaal gedurende mijn verblijf in London in 1794-1795', 9; H. Schultens, *Een alleraangenaamste reys: eigenhandige dagelijksche aantekeningen van Hendrik Albert Schultens nopens zijn verblijf in Engeland in de jaren 1772 en 1773: met oorspronkelijke bijlagen* (Leiden, 1991) 23.

40 Schultens, *Een alleraangenaamste reys*, 20, 27, 131; KB, 133 G 13, J. Meerman, 'Reizje door Engeland vertrokken Hellevoetsluis', I, 30 (1774-1776).

De natuur werd vanaf het midden van de achttiende eeuw in Engeland groten-deels anders gewaardeerd en beleefd, maar hier was bij het bezichtigen van de paleizen en *stately homes* vrijwel geen sprake van. Nog altijd werden de residenties beoordeeld op de grootte, de gemaakte kosten en de architectuurstijl, net als in Duitsland. Indrukwekkende kunstcollecties, imponerende interieurs en uitgestrekte tuinen wogen bij de waardering vaak op tegen een tegenvallend exterieur. Zo schreef geleerde Hendrik Albert Schultens (1749-1793), die in 1772 in Engeland was voor onderzoek naar Arabische geschriften, over het paleis bij Kew: 'Paleys van koning maakt niet veel parade dog de tuin is bij uitstek groot'.⁴¹ Om gewaardeerd te worden, moesten paleizen en buitenplaatsen wel voldoen aan de heersende opvattingen over smaak. Rutger Metelerkamp (1772-1836), lid van een patriciaatsfamilie, had daarom tijdens zijn grand tour gemengde gevoelens over Hampton Court Palace. Alleen de delen van het paleis die 'voltooid' waren, vond hij getuigen van een goede bouwstijl. Het deel van Hendrik VIII deed hem meer denken aan een gotisch klooster. Het barokke deel van het paleis viel wel in de smaak: 'Koning Willem en Koningin Maria hebben het gedeeltelijk volgens de toen moderne architectuur, die niet weinig van de Gothieke bouworde van Hendrik des 8sten lijken verschild, verfraaid om niet minder te doen dan Louis XIV die gedurende den oorlog Versailles bouwde'.⁴²

In Engeland was Blenheim House nog altijd een populaire bestemming, waarvoor de aandacht onder de Nederlanders alleen maar groter werd. Al in 1748 meldde de arts Petrus Camper (1722-1789) dat hij voor het bezoeken van het huis en het bijbehorende park moest betalen. De reizigers hadden dit er graag voor over. Camper noemde het huis heerlijk en gaf aan de netheid van het huis onbeschrijfelijk te vinden. Hoewel Blenheim officieel geen paleis was, bleef Camper het wel als zodanig benoemen en hij was niet de enige.⁴³ Johan Meerman (1753-1815) meende ook dat het huis meer leek op een koninklijk paleis dan op een 'particulier kasteel'. Hij vond het gebouw zowel van binnen als van buiten te kostbaar. Maria Catharina de Leeuw (1773-1823), echtgenote van jonkheer Dirk Cornelis Gevers van Endegeest (1763-1839), stelde in 1799 dat het 'paleis' onmogelijk te beschrijven was en had daarom maar een beschrijving gekocht. De formele tuinen vielen nog altijd in de smaak, maar met name het meer pittoresk aangelegde park, waarin herten rondliepen, oogste veel bewondering.⁴⁴

⁴¹ Schultens, *Een alleraangenaamste reys*, 23.

⁴² KB, 73 F 17, R. Metelerkamp, 'Verslag van reis door Duitsland, Oostenrijk, Denemarken, Zweden, Engeland, Schotland, Frankrijk en België' (1798-1802).

⁴³ Camper en Nuijens, *Petri Camperi itinera*, 76.

⁴⁴ KB, 133 G 13, J. Meerman, 'Reijze door Engeland vertrokken Hellevoetsluis', l, 50 (1774-1776); NA, Coll. Gevers van Endegeest, inv.nr. 75, M. de Leeuw, 'Reis naar Engeland en Duitsland', fol. 33 (1799); *A pocket companion for Oxford: or guide through the university* (Oxford, 1766) 109-115.

Besluit

De veranderingen tijdens de esthetische revolutie hadden vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw grote invloed op de manier waarop de natuur en de daarin te vinden landschapselementen beoordeeld werden. Vooral het pittoreske was van grote invloed bij de paleizen en *stately homes*, zowel op de inrichting van het cultuurlandschap als op de manier waarop natuur beleefd werd. De aandacht voor het sublieme werd door de reizigers bewaard voor onbewoonde gebieden, waar de natuur de vrije hand heeft. Het pittoreske werd bij de tuinarchitectuur echter omarmd en actief opgezocht. De ontwikkelingen in de achttiende eeuw op het gebied van esthetica hebben de reisbelevissen van Nederlanders bij bezoeken aan adellijke residenties in Engeland en Duitsland duidelijk beïnvloed. De Nederlandse reizigers toonden na het midden van de achttiende eeuw opvallend meer interesse in de tuinen en parken dan voorheen. Hoewel de kunstcollecties nog altijd graag bezocht werden en de interieurs in de paleizen en buitenplaatsen van de adel werden bekritiseerd, verschoof de focus van de reizigers naar de omliggende tuinen. Formele tuinen werden meestal nog wel gewaardeerd omdat ze nog altijd pasten binnen de elitestijl, maar naarmate de eeuw vorderde werd de voorkeur voor pittoreske landschappen door de Nederlandse reizigers ook expliciet naar voren gebracht. Voor de architectuur van de paleizen en buitenplaatsen maakten de reizigers een uitzondering. Hierbij werd hun blik niet bepaald door de ideeën achter het pittoreske. De architectuur van de residenties moest voldoen aan de klassieke schoonheidsidealen: harmonie, symmetrie en klassieke elementen bepaalden of een paleis of buitenplaats in de smaak viel. De kostbaarheid, fraaiheid en grootte van de residenties bleven gedurende de gehele periode als belangrijkste criteria gelden, waar alleen 'smaak' nog aan toegevoegd werd. De criteria van het sublieme en pittoreske waren met name bepalend voor de beleving van de (aangelegde) natuur. De classicistische en barokke paleizen en buitenplaatsen hoefden echter niet aan deze criteria te voldoen om als waardig en passend bij de status van de adellijke en koninklijke families te worden beschouwd. Met de aanleg van de landschapstuinen konden de eigenaren tonen op de hoogte te zijn van de esthetische ontwikkelingen, maar pas in combinatie met hun imposante classicistische residenties toonden ze ook hun 'goede smaak'.

Renske Koster

The influence of aesthetic developments on the experience of travel

The appreciation of English and German residences by Dutch travellers in the eighteenth century

80

In the eighteenth century various aesthetic developments occurred: the concepts of the sublime and picturesque became influential in aesthetics, at the expense of the classical concept of the beautiful. These developments had a profound impact on the cultural landscape and were soon made visible in the estates of the nobility and royalty. Based on Dutch itineraries of England and Germany from the eighteenth century and the beginning of the nineteenth century, this article examines how Dutch travellers responded to these estates which were changed in accordance with the contemporary views on aesthetics. The article shows that the Dutch developed a preference for the picturesque in the gardens and parks, but found the concept of the beautiful most suitable for the palaces and country houses.

Renske Koster received her Master's degree in Heritage Studies at the University of Amsterdam in 2015. She recently assisted with the organisation of the Heritage, Tourism, Hospitality International Conference 2015 and is currently working at the exhibition department of the Frans Hals Museum | De Hallen Haarlem.

Heinrich Böllstraat 13, 2037 MB Haarlem, The Netherlands – renske.koster@planet.nl

- Bergen op Zoom. Residentie en stad 9
Willem van Ham
- Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795) 37
Maarten Prins
- De invloed van esthetische ontwikkelingen op de reisbeleving. De waardering van Engelse en Duitse adellijke residenties door Nederlandse reizigers in de achttiende eeuw 63
Renske Koster
- Jagen naar macht. Jachtrechten en verschuivende machtsverhoudingen in Twente, 1747-1815 81
Leon Wessels
- Een 'uitgebreide aristocratie' of een 'gematigd democratisch beginsel'? Van Hogendorp en de adel als vertegenwoordiger van het platteland (1813-1842) 103
Wybren Verstegen
- Beleven en herinneren op het slagveld van Waterloo. Een adellijk perspectief (1815-1870) 125
Jolien Gijbels
- Elites and country house culture in nineteenth-century Limburg 147
Fred Vogelzang
- De reizende jonkheer. Museumdirecteur Willem Sandberg als cultureel diplomaat 171
Claartje Wesselink

22 | 2015

9 789087 045722

